

Komunistinės ideologijos pokyčių po 1953 m. įtaka represinei politikai ir KGB veiklai

Po Josifo Stalino mirties 1953 m. Sovietų Sąjungoje baigėsi masinių represijų laikai. Tačiau ir toliau buvo persekiojami režimo priešininkai. Tai nulėmė komunistinę ideologiją, komunistų partijos vidaus ir užsienio politikos uždavinius. Istoriografijoje retai analizuojamos komunistinės ideologijos ir jos transformacijų po 1953 m. sąsajos su taikaus pasipriešinimo slopinimu. Juk ideologija buvo sovietinės sistemos pagrindas. Norint suprasti represinės politikos tendencijas ir objektus po 1953 m., būtina ištirti komunistinės ideologijos įtaką pasipriešinimo dalyvių persekiojimui.

ĮVADAS

Politinis režimas, įgyvendindamas vidaus ir užsienio politiką, remiasi tam tikrų vertybių visuma ir pasaulėžiūra, t. y. ideologija. Totalitariniams režimams, siekiantiems legitimuoti savo gyvavimą, pateisinti ir pagrįsti savo politiką, mobilizuoti visuomenę, kad ji įgyvendintų tam tikrus uždavinius, ideologija ypač svarbi.

Sovietinio režimo esmę, komunistų partijos vidaus ir užsienio politikos gaires ir uždavinius nulėmė komunistinė ideologija. Iki 1953 m. komunistinė ideologija buvo svarbi pagrindžiant masines represijas, transformuojant visuomenę ir mobilizuojant ją kitiems uždaviniams. Po 1953 m.

ideologija taip pat vaidino svarbų vaidmenį siekiant pateisinti represijas, kitas persekiojimo ir poveikio priemones, nes ji formavo priešišką požiūrį į Vakarų demokratines šalis, vakarietišką žmogaus teisių sampratą ir veiklą, nukreiptą prieš valdžią. Tokia ideologinė pozicija paaiškina neigiamą komunistų partijos požiūrį į vakarietišką žmogaus teisių supratimą ir jas ginantį disidentinį judėjimą ir pagrindžia kai kurių visuomenės grupių persekiojimą, ideologinės indoktrinacijos priemonių taikymą. Nauji komunistinės ideologijos postulatai po 1953 m. atspindėjo besikeičiančias vidaus ir tarptautines realijas ir naujas represinės politikos tendencijas.

Komunistinės ideologijos transformacijos po 1953 m., jų įtaka antisovietinio pasipriešinimo vertinimui ir represinės politikos metodams yra svarbūs siekiant pažinti pačią komunistinę ideologiją ir įvertinti sovietinio režimo pokyčius po 1953 m. Kartu tai padeda pažinti ir to laikotarpio represinę politiką, nes paaiškina, kodėl režimo priešininkams ar kitiems valdžiai neįtikusiems asmenims buvo taikomos tam tikros priemonės.

Straipsnyje siekiama apibūdinti po 1953 m. suformuotas naujas komunistinės ideologijos koncepcijas, turėjusias įtakos represinei politikai ir komunistų partijos vadovybės požiūriui į tokius valdžiai opozicinius reiškinius kaip žmogaus teisių ir disidentinis judėjimai. Taip pat norima aptarti vidaus ir tarptautinių įvykių kontekstą, kuris darė

poveikį šiam požiūriui, analizuojama komunistinės ideologijos pokyčių įtaka represinės politikos kaitai.

KGB ar sovietų valdžios pateikiami pasipriešinimo judėjimo vertinimai ir jų sąsajos su komunistine ideologija istoriografijoje atskleidžiami fragmentiškai. Tam skiriama kur kas mažiau dėmesio nei komunistinės ideologijos ir jos pokyčių analizei iki 1953 m. Komunistinės ideologijos įtaka represinei politikai po 1953 m. taip pat retai analizuojama.

Moksliniuose užsienio istorikų darbuose ši tema atskleidžiama SSRS politinės istorijos kontekste. Daugiau dėmesio skiriama komunistinės ideologijos įtakai SSRS užsienio politikai ir jos pokyčiams¹. Komunistinės ideologijos tyrimuose šiais aspektais taip pat menkai domimasi².

Rusijos istoriografija šiai temai skiria daugiau dėmesio – tai lemia ir lengvesnis priėjimas prie partinių ir represinių struktūrų dokumentų. Paminėtini represijų ir ideologijos sąsajas analizuojantys Aleksandro Papaviano, Nikitos Petrovo, Juriiaus Stecovskio ir Aleksejaus Požarovo³ moksliniai tyrimai.

Lietuvių istoriografija, nagrinėjanti represinės politikos po 1953 m. bruožus ir tendencijas, nėra gausi. Kiek plačiau analizuojama komunistinės ideologijos įtaka sovietinio režimo bažnyčios ir kultūros politikai, kuri buvo susijusi ir su KGB poveikiu antireliginėms, ateizmo kampanijoms, taip pat sovietinio saugumo vaidmuo ideologinės cenzūros ir kontrolės sistemoje⁴. Komunistinės ideologijos transformacijas savo tyrime glaustai aprašė istorikas Vilius Ivanauskas⁵.

Negausūs šaltiniai taip pat svarbūs tiriant šią problematiką. Sovietinių partinių vadovų kalbos įvairiuose komunistų partijos renginiuose ir partijos dokumentai atskleidžia komunistinės ideologijos pokyčius, aktualijas, prioritetus ir požiūrius įvairiais laikotarpiais⁶.

Reikšmingas komunistinės ideologijos įtakos KGB veiklai ir represinei politikai šaltinis yra vidaus vartojimui skirti KGB periodiniai leidiniai⁷. Juose gausu propagandinių straipsnių, atspindinčių naujus iššūkius, su kuriais KGB susidūrė įvairiomis politinėmis aplinkybėmis, ir sąsajas su naujomis ideologinėmis koncepcijomis. Šios publikacijos atskleidžia, kaip KGB vertino įvairias antisovietines apraiškas. Tai rodo, kad ideologija vaidino svarbų vaidmenį nubrėžiant KGB veiklos kryptis.

2012 m. išleistas į lietuvių kalbą išverstų Lietuvos SSR KGB dokumentų rinkinys⁸ taip pat padeda atskleisti, kaip komunistinė ideologija atsispindėjo sovietinio saugumo dokumentuose ir kokią darė poveikį persekiojant pasipriešinimo dalyvius.

Lietuvos ypatingajame archyve esantys LSSR KGB dokumentai yra šabloniški, juose gausu politinių ir ideologinių klišių, išankstinių nuostatų. Tai patvirtina ideologijos įtaką KGB veiklai ir vertinimams. Todėl šie dokumentai labai reikšmingi analizuojant komunistinės ideologijos poveikį represinei politikai ir KGB veiklai po 1953 m. Ypač svarbūs KGB operatyvinės veiklos dokumentai, analizuojantys tam tikrų procesų, įvykių priežastis ar operatyvinę padėtį. Tokiuose dokumentuose vertinimai, analizė ir neretai klaidingos išvados ar prielaidos labiau remiasi išankstinėmis ideologinėmis klišėmis, o ne tikrais faktais ir objektyvia analize.

REPRESINĖS POLITIKOS POKYČIAI KOMUNISTINĖS IDEOLOGIJOS POKYČIŲ KONTEKSTE

1953 m. mirus J. Stalinui Sovietų Sąjungoje įvykusius pokyčius turėjo atspindėti ir legitimuoti komunistinė ideologija. Kadangi ideologija buvo ir savotiškas kovos už valdžią įrankis⁹, visi SSKP vadovai siekė įtvirtinti

savo valdžią ir autoritetą įnešdami savo įnašą į komunistinės ideologijos doktriną. Ideologiniai pokyčiai atitinkamai atspindėjo jų politinę programą, siekius, požiūrį į valstybės, pačios sistemos ateitį, tos ateities viziją, kurios turėtų siekti visuomenė. Kaip pareiškė SSKP CK generalinis sekretorius Nikita Chruščiovas¹⁰, komunistinė ideologija – tai cementas, jungiantis partiją, žmones ir jų veiksmus. Ideologiniuose pokyčiuose atsispindėjo pačios valstybės pokyčiai ir iškilę nauji iššūkiai.

Po 1953 m. atėjusi į valdžią Sovietų Sąjungos vadovybė, norėdama atsiriboti nuo J. Stalino palikimo, jį pasmerkti ir įtvirtinti savo, kaip naujosios valdžios, autoritetą, siekė pateikti savą ateities viziją, atsispindinčią naujose komunistinės ideologijos koncepcijose. Tai buvo svarbi destalinizacijos dalis. Kadangi sovietinė represinė politika taip pat patyrė komunistinės ideologijos poveikį, pastarosios pokyčiai yra reikšmingas represinės politikos pokyčių ir tendencijų rodiklis. Komunistų partijos vadovybė turėjo reaguoti į vidaus ir tarptautinius įvykius, nes nuo to priklausė sovietinės sistemos ir visuomenės stabilumas, ir savo veiksmus grindė naujomis ideologinėmis koncepcijomis.

Reikšmingas šio laikotarpio įvykis – 1956 m. neramumai Vengrijoje, kurių atgarsiai pasiekė sąjungines respublikas, tarp jų ir Lietuvą. Šis įvykis privertė valdžią imtis veiksmų stabilizuoti padėtį, stiprinti visuomenės kontrolę tiek represinėmis, tiek ideologinėmis priemonėmis. Griežtėjančią represinę politiką, bet ne grįžimą prie J. Stalino laikų represijų liudija slapta SSKP CK laiškas partinėms organizacijoms „Dėl partinių organizacijų politinio darbo masėse stiprinimo ir kelio priešiškų antisovietinių elementų išpuoliams užkirtimo“¹¹. Jame partija sankcionavo ribotas represijas ir diferencijuotą nusikaltamos, jos požiūriu, veiklos vertinimą, o tai turėjo įtakos bausmės dydžiui.

Pasirodžius šiam laiškui nusirito represijų, taikomų už antisovietinę propagandą ir agitaciją, banga. Lietuvos KGB 1955–1958 m. atskleidė 61 antisovietinę organizaciją, kurių veikloje dalyvavo 303 žmonės; 1956–1958 m. 226 asmenys buvo suimti ir nuteisti¹². Šios represijos aprimo SSKP CK generaliniam sekretoriui N. Chruščiovui 1959 m. SSKP XXI suvažiavime pasakius kalbą, kurioje buvo iškelta profilaktikos ir auklėjamosios veiklos svarba¹³. Reakciją į tai patvirtina Lietuvoje 1959 m. sumažėjęs, palyginti su 1957 ir 1958 m., suimtųjų ir nuteistųjų skaičius. LSSR KGB baudžiamosios bylos rodo, kad 1957 m. suimtųjų buvo 111, 1958 m. – 83, o 1959 m. – tik 31. Tai, kad buvo iškelta propagandinių ir profilaktinių priemonių reikšmė, rodo, kad ideologija ėmė vaidinti vis didesnę vaidmenį telkiant, kontroliuojant ir auklėjant visuomenę. Tai turėjo įtakos ir KGB veiklos tendencijoms, jo taikomiems metodams.

Mirus J. Stalinui baigėsi vienas Sovietų Sąjungos istorijos ir socialistinės sistemos raidos etapas. Kad Sovietų Sąjungoje nugalėjo socializmas ir prasidėjo „komunizmo kūrimo etapas“, XXI partijos suvažiavime 1959 m. paskelbė N. Chruščiovas, kuris, atėjęs į postą po įtemptos kovos, siekė labiau įtvirtinti savo valdžią. Anot N. Chruščiovo, prielaidos klasių kovai išnyko, nes nebėra priešiškų klasių¹⁴. Politikos pokyčius liudijo ir 1959 m. lapkričio 5 d. SSKP CK išplatintas laiškas partinėms organizacijoms „Dėl visuomenės įnašo kovojant su nusikaltimais ir viešosios tvarkos pažeidimais padidinimo“. Jame teigiama, kad išsivysčiusio socializmo santvarkoje nėra nieko, kas skatintų nusikalsti, tačiau kai kurios praeities liekanos vis dar verčia prasižengti¹⁵. Iš to išplaukia, kad SSRS pasitaikantys prasižengimai tiesiog laikomi paklydimais, todėl ir KGB savo darbe akcentuoja auklėjamąją ir profilaktinę veiklą¹⁶. Taigi ideologijos pokyčiai turėjo įtakos ir antisovietinės veiklos vertinimui, ir KGB veiklai.

Pastebima nauja tendencija prasižengimus depolitizuoti, tuo siekiant patvirtinti, kad Sovietų Sąjungoje politinių priešininkų nėra, o pasitaikančios antisovietinės apraiškos – tai viešosios tvarkos pažeidimai ar psichiškai nesveikų asmenų veiksmai. Su šiais teiginiais glaudžiai susijęs 1959 m. gegužės 24 d. „Pravdoje“ pasirodęs N. Chruščiovo¹⁷ straipsnis, kuriame jis pareiškė, kad nusikaltimas – tai sutrikusios psichikos nulemtas nukrypimas nuo visuotinai įprasto elgesio, taigi kova prieš sovietinę valstybę tėra sutrikusios psichikos asmenų veiksmai. Taip buvo suformuluota idėja, kad nusikalstamos elgsenos priežastis – psichinė negalia. Ši nuostata vėliau tapo kovos su disidentais ir žmogaus teisių gynėjais, pasitelkiant prieš juos psichiatrinę prievartą ir profilaktinį darbą, pagrindu.

Sukurto socializmo koncepcija leido dar kartą pabrėžti, kad socialistinėje visuomenėje religijai nėra vietos. 1958 m. spalio 4 d. priėmus slapta SSKP CK nutarimą „Dėl mokslinės ateistinės propagandos trūkumų“, pradėta vykdyti buldozerinio ateizmo politika. Lietuvoje jos pradžia sietina jau su 1957 m., kai buvo represuojami kunigai¹⁸. Tai patvirtina, kad ne tik SSKP CK, bet ir LKP CK darė įtaką represinės politikos kryptims ir represijų intensyvumui. Su represijomis, administraciniais suvaržymais susijusi ir ateistinė propaganda žiniasklaidoje. 1964 m. pašalinus iš valdžios N. Chruščiovą antireliginė kampanija tapo mažiau agresyvi, tačiau kaip neatsiejama sovietinės politikos dalis ji buvo vykdoma ir valdant Leonidui Brežnevui.

Naujosios partinės vadovybės ideologiniai teiginiai buvo įtvirtinti 1961 m. XX SSKP suvažiavime. Tuo metu buvo iškelta nauja ideologinė koncepcija, „darbininkų diktatūrą“ keičianti „visaliaudine valstybe“¹⁹. Proletariato diktatūra simbolizavo tam tikros visuomenės grupės diktatą ir visokeriopą kontrolę, tad šios koncepcijos

atsisakymas rodo prievartinės kontrolės iš viršaus silpnėjimą. Tačiau naujoji kontrolė visuomenės paklusnumą, kurį J. Stalino laikais užtikrino teroras, turėjo garantuoti kitomis priemonėmis²⁰. Režimo stabilumas išliko svarbiausiu partinės valdžios tikslu ir po 1953 m., tačiau jį užtikrinantys metodai ir veiklos principai skyrėsi.

Kitas svarbus neigiamai Vakarų vertinančios ir imperializmą, ekspansionizmą deklaruojančios ideologijos pokytis – N. Chruščiovo paskelbta taikaus sugyvenimo su Vakarais politika, atmetanti neišvengiamo konflikto su Vakarais koncepciją²¹. Ši politika tarsi rodo siekį užmegzti normalius tarpvalstybinius santykius, tačiau kartu nereiškia, kad atmetama komunistinėje ideologijoje užprogramuota skverbimosi į Vakarus idėja. Keičiama vien tokio skverbimosi forma, siūlanti ne tokias agresyvias, mažiau konfliktines, slaptas priemones. „Po Stalino atmesta stalininė konfrontacijos strategija patvirtino, kad socializmas nugalės ne tik revoliuciniu būdu, ne tik kariaudamas, bet ir taikiomis priemonėmis.“²² Tarptautinės politikos, kaip ir kitų sričių, pokyčiai tebuvo santykiniai, labiau bylojantys taktikos, o ne tikslų keitimąsi.

Taigi nors kalbant apie Vakarų įsivyravimą taikesnė, lankstesnė pozicija ir retorika, priešiškas klasinis požiūris į juos kaip į grėsmę socializmo stovyklos stabilumui išliko nepakitęs. Tai atsispindėjo požiūryje į 1956 m. įvykius Vengrijoje: jie buvo laikomi kontrrevoliucija, kurią įvykdė išorės jėgos, t. y. „imperialistinės“ Vakarų valstybės²³. Neva Vakarų Vokietijoje veikę Amerikos finansuojami „nacionalistiniai komitetai“ rengė Vengrijoje sukilimą²⁴. Taigi sovietų valdžia bandė formuoti visuomenės nuomonę, kad intervencija į šią šalį buvo būtina siekiant apginti socialistinę santvarką nuo Vakarų. Taip buvo ignoruojamos ir maskuojamos vidinės pasipriešinimo priežastys.

Septintajame dešimtmetyje didėjo visuomenės nepasitenkinimas valdžios politika. Buvo imtasi priemonių, ypač po 1962 m. neramumų Novočerkaske, kad jis būtų užgniaužtas. Tuo pat metu pradėta ideologinė kampanija prieš formalizmą ir abstrakcionizmą mene²⁵. Visuose šiuose procesuose valdžia matė „neigiamą“ Vakarų įtaką. 1963 m. SSKP CK plenumo pareiškta, kad taikaus ideologijų sambūvio nėra ir negali būti²⁶, nes Vakarai skatina neigiamus procesus šalyje. Su jais būtina kovoti ideologinėmis, propagandinėmis priemonėmis. Taigi nors buvo tvirtinama, kad santykiai su Vakarais gerėja, ideologiniame, vertybių lygmenyje išliko stipri priešprieša.

SSKP CK generalinio sekretoriaus L. Brežnevo vadovavimo metai laikomi restalinizavimo laikotarpiu, nes tada buvo stipriau persekiojami kitaminčiai ir slopinamos tautinio judėjimo apraiškos. Tai irgi susiję su ideologijos, kuri L. Brežnevo laikais tapo nuoseklesnė nei valdant N. Chruščiovui, pokyčiais. 1971 m. vykusiam XXIV komunistų partijos suvažiavime virš atskiros tautos ar tautybės buvo iškelta „tarybinio piliečio“ idėja²⁷. L. Brežnevo laikais stiprėjant komunistinei indoktrinacijai ir rusinimui, kartu smarkiau buvo persekiojamos tautinio judėjimo apraiškos sąjunginėse respublikose.

Naujas iššūkis sovietų valdžiai buvo aštuntajame dešimtmetyje Sovietų Sąjungoje kilęs žmogaus teisių ir laisvių gynimo judėjimas. 1975 m. pasirašius Helsinkio konferencijos baigiamąjį aktą tarptautinėje erdvėje vis dažniau buvo viešinami žmogaus teisių pažeidimo SSRS atvejai. Sovietų valdžiai buvo nepriimtina vakarietiška žmogaus teisių samprata. Sovietinis požiūris į žmogaus teises ir laisves atsiskleidžia Jurijaus Andropovo kalbose: „Pirmenybė visuomenės, visų darbo žmonių, o ne asmens interesams. Socialistinė demokratija – tai ne tik piliečio laisvės, teisės, – tai jo pareigos

visuomenei.“²⁸ Anot J. Andropovo, peršama vakarietiškoji žmogaus teisių samprata yra Vakarų kišimasis į SSRS vidaus reikalus ir viena iš ideologinės diversijos apraiškų: „Ideologinės kovos formos, grasinančios socialistinei sistemai, yra tarptautinių santykių pažeidimas.“²⁹ Norima įteigti, kad vakarietiškas požiūris į žmogaus teises ir laisves pasitelkiamas kaip politinis ginklas prieš SSRS. Esą tik sovietinė teisė atstovauja visų žmonių, o ne vien buržuazijos interesams³⁰. Požiūris į žmogaus teises ir kovą už jas kaip į Vakarų interesų propagandą SSRS viduje lėmė priešišką nusiteikimą žmogaus teisių gynėjų atžvilgiu ir jų persekiojimą. Tariamomis žmogaus teisių gynėjų sąsajomis su Vakarų specialiosiomis tarnybomis buvo aktyviai naudojamasi siekiant juos apšmeižti ir sukompromituoti.

Kaip minėta, valdant L. Brežnevui santykiai su Vakarais pagerėjo, šis metas buvo vadinamas atšilimo laikotarpiu. Tačiau santykių pagerėjimą SSRS vertino iš ideologinių pozicijų. Geresni santykiai su Vakarais, anot L. Brežnevo, nekeičia klasių kovos esmės ir nėra nuolaida kapitalizmui, jie tik sudaro geresnes sąlygas taikiai kurti socializmą ir komunizmą. Neįmanoma taikiai išspręsti ideologinių ar nacionalinio išsivadavimo klausimų³¹. Tokia pozicija rodo, kad sovietams taikus bendradarbiavimas su Vakarais buvo priimtinas tik kaip galimybė panaudoti jį savo politiniams tikslams. Toks požiūris atsispindi ir 1968 m. Čekoslovakijos įvykių vertinime – jie traktuojami kaip Vakarų ideologinės diversijos išraiška. Čekoslovakijos įvykius visuomenei norėta pavaizduoti ne kaip vidinio pasipriešinimo sovietų priešpaukį išraišką, bet kaip Vakarų kišimosi padarinį. Sovietiniai ideologai tuos įvykius laikė grėsme socializmo santvarkai, todėl SSRS, vadovaudamasi L. Brežnevo doktrina, įsiveržė į Čekoslovakiją. Pasitelkusi komunistinę retoriką ir prisidengusi būtinybe ginti

socializmo sistemą, SSRS bandė pateisinti savo agresyvią politiką. „ČKP [Čekoslovakijos komunistų partijos. – K. B.] gegužės mėn. plenumas puola socialistinę santvarką, taip siekdamas atverti kelią kontrrevoliucijai“³², – teigiama „Tiesoje“, Sovietų Lietuvos oficioze, perteikdavusiame TASS'o poziciją.

Kad santykiai su Vakarais turėjo įtakos ir SSRS vidaus politikai, liudija po 1968 m. Čekoslovakijos įvykių pasirodžiusi L. Brežnevo doktrina, kuri pasireiškė didesne visuomenės kontrole ir inteligentų priežiūra³³, stipresniu ideologiniu darbu visuomenėje. Vienas iš to darbo pavyzdžių – stiprėjantis ateizavimas. 1971 m. vykusiam SSKP XXIV suvažiavime, kalbant apie ideologinį darbą, buvo iškelta ateizmo svarba. Šiam klausimui buvo skirtas 1971 m. liepos 16 d. SSKP CK nutarimas, o Lietuvoje atitinkamas sprendimas priimtas 1972 m.³⁴

Mirus L. Brežnevui naujuoju SSKP CK generaliniu sekretoriumi tapęs buvęs KGB pirmininkas J. Andropovas pablogino santykius su Vakarais. Tai tapo ypač akivaizdu po 1979 m. SSRS įsiveržimo į Afganistaną. Kad vidaus ir represinė politika neretai priklausė nuo SSRS santykių su Vakarais, rodo partinės vadovybės požiūris į Katalikų bažnyčią. Sovietų Sąjungoje stiprėjant religiniam pasipriešinimui, ypač kai lenkas Karolis Vojtyla buvo išrinktas popiežiumi, J. Andropovas pareiškė, kad kovai prieš SSRS imperializmas pasitelkia ir religiją³⁵. 1979 m. SSKP CK priėmė nutarimą, skatinantį prieš Vatikaną nukreiptą propagandą, kuris turėjo įtakos ir Katalikų bažnyčios padėčiai Lietuvoje³⁶. Kaip tik tuo laikotarpiu kilo nauja dvasininkų ir tikinčiųjų, susijusių su „Lietuvos katalikų bažnyčios kronika“, suėmimų banga, visuomenę sukrėtė paslaptingos kunigų mirtys.

Trijų SSKP CK generalinių sekretorių – N. Chruščiovo, L. Brežnevo ir J. Andropovo – valdymo laikotarpiai yra specifiniai, nulemti skirtingų vidaus ir užsienio politikos realių.

Tai, kad šiais laikotarpiais ir komunistinė ideologija pabrėžė skirtingus dalykus, rodo ją buvus dinamišką, atspindinčią to meto realijas ir šalies vadovų nuostatas.

IDEOLOGINIŲ POKYČIŲ ATSPINDŽIAI KGB VEIKLOJE

Komunistinė ideologija lėmė ypatingą KGB vietą totalitarinėje Sovietų Sąjungoje. Ji buvo ne tik komunistinės sistemos, ją palaikančios komunistų partijos, bet ir KGB galios ir veiklos pagrindas. Ideologijos nulemta kova su partijos vidaus ir išorės priešais visada išliko viena pagrindinių KGB funkcijų. Tad galima sutikti su Peterio Deriabino³⁷ teiginiu, kad komunistinė ideologija užprogramavo ir prievartos taikymą. Neideologizuotas KGB, kaip represinis organas, būtų buvęs labiau suvaržytas ir turėjęs mažiau galios.

KGB dokumentuose vartojami terminai ir pateikiami vertinimai ne tik atskleidžia čekistų mąstymą, psichologiją, požiūrį į procesus, įvykius ar visuomenės grupes, bet ir padeda geriau suprasti šios institucijos tikslus bei priemones jiems pasiekti. Tai rodo, kokią didelę įtaką KGB veiklai turėjo komunistinė ideologija. Nuo jos priklausė saugumiečių vertinimai, požiūris į reiškinius ir visuomenės grupes, ji pagrindė, pateisino ir pasipriešinimo judėjimo dalyvių persekiojimą. Tad priemonės, kurių valdžia ir KGB ėmėsi prieš atskirus asmenis ar visuomenės grupes, lėmė ne tiek konkretūs šių asmenų ar grupių veiksmai, kiek išankstinis neigiamas valdžios ir KGB požiūris į juos. Tai ypač būdinga 1940–1953 m. laikotarpiui. Tačiau ideologinis persekiojimo motyvas buvo gyvas ir po 1953 m.

KGB dokumentuose ar vidinio vartojimo medžiagoje atspindi ne tik nekintamos, bet ir besikeičiančios ideologinės nuostatos, politinės gairės, nauji reiškiniai ir jų vertinimai. KGB

veiklai įtakos turėjo ir komunistų partijos formuluojamos politinės užduotys, šaltasis karas, pasireiškusios naujos antisovietinio pasipriešinimo formos. Ideologijos svarbą KGB veiklai rodo ne tik saugumiečių vartojama terminija, bet ir didesnis šios institucijos vaidmuo vykdant ideologinės indoktrinacijos sklaidą po 1953 m., t. y. didesnis dėmesys kultūros, informacijos kontrolei ir cenzūrai bei komunistinei propagandai.

Nors po 1953 m. klasių kovos doktrinos buvo atsisakyta, vertinant Vakarų ir SSRS santykius, šios kovos reliktų išliko. KGB mokomajame leidinyje teigiama, kad klasių kova kyla iš imperialistinių valstybių specialiųjų tarnybų ir KGB konkurencijos, kuri yra svarbi klasių kovos tarptautinėje erdvėje sudedamoji dalis³⁸. LSSR KGB pirmininkas Juozas Petkevičius³⁹ taip pat tvirtino, kad Vakarų ideologinę diversiją, vieną iš klasių kovos formų, organizavo JAV specialiosios tarnybos. Tai patvirtina ideologinį požiūrį į konkuravimą su Vakarais, tad KGB žvalgybinė ir kontržvalgybinė veikla buvo persmelkta ideologijos.

Įvairius šalyje vykstančius procesus KGB dokumentuose daugeliu atvejų mėginama aiškinti Vakarų įtaka. Visa, kas asocijavosi su Vakarais, su jų tikru ar tariamu poveikiu socializmo stovyklai, buvo vertinama labai neigiamai – kaip Vakarų ideologinė diversija, atviras ar slaptas Vakarų puolimas, nukreiptas prieš socializmo sistemą. SSRS KGB ideologinės kontržvalgybos padalinio vadovo Filipo Bobkovo 1964 m. parengtame pranešime apie Vakarų ideologinę diversiją atsispindi KGB požiūris, kuriose srityse Vakarai kelia Sovietų Sąjungai didžiausią grėsmę. Anot F. Bobkovo, ideologinė diversija – tai imperialistinių valstybių ardamosios veiklos prieš SSRS ir kitas socialistines valstybes sudedamoji dalis⁴⁰. LSSR KGB pirmininkas J. Petkevičius ideologinę diversiją taip pat vertino kaip idėjinį poveikį socialistinėje

sistemoje gyvenantiems asmenims, kuriuo siekiama organizuojant provokacijas, masinius neramumus, sabotažą ir kt. sugriauti šią sistemą iš vidaus⁴¹.

Sovietinis saugumas plačiai traktavo ideologinės diversijos poveikį ir sklaidos formas. Jo nuomone, priešininkas organizuoja ideologines diversijas žodžiu ir pasitelkęs vaizdines priemones (parodas, kiną, televizijos laidas). Taip pat buvo išskiriamas atviras ir slaptas, netiesioginis priešininko poveikis siekiant sukelti nepasitenkinimą sovietų valdžia⁴². Išeiviai buvo kaltinami bendradarbiavimu su užsienio specialiosiomis tarnybomis, laikomi jų agentais, nors net patys sovietai pripažino, kad tai labiau idėjinis kovos su SSRS bendrumas, o ne konkretus bendradarbiavimas.

Šalyje kilęs religinis antisovietinis pasipriešinimas taip pat buvo traktuojamas kaip ideologinės diversijos forma pasinaudojant religija. Buvo tvirtinama, kad Vakarų specialiosios tarnybos ir išeiviai, pasitelkę religiją, siekia skleisti neigiamą požiūrį į socialistinę santvarką ir sovietinį gyvenimo būdą⁴³. LSSR KGB atkreipė dėmesį į katalikų kunigų ryšius su antisovietinio judėjimo dalyviais ir apkaltino kunigus politikavimu: „Neretai prisidengus religija vyksta jaunimo apdorojimas antisovietine ir nacionalistine dvasia.“⁴⁴ Dėl to buvo stengiamasi įvairiais būdais trukdyti Lietuvos kunigams palaikyti ryšius su lietuvių išeivija. KGB skyrė didžiulį dėmesį ryšiams su Vakarais, siekė tuos ryšius kontroliuoti, panaudoti savo agentūrinei ir propagandinei veiklai.

Ideologinis aspektas atsispindi 1968 m. Čekoslovakijos įvykių vertinimuose, kas irgi turėjo įtakos KGB veiklos prioritetams ir kryptims. Savarankiškas Čekoslovakijos bandymas reformuoti socializmą buvo įvertintas kaip Vakarų ideologinės diversijos išraiška. Čekoslovakijos įvykiai suintensyvinę ir pasipriešinimo dalyvių veiklą Lietuvoje.

Analizuodamas padėtį 1969 m. vykusia-me pasitarime KGB padarė tokią išvadą: „Operatyvinė analizė rodo, kad negatyvios politinio pobūdžio apraiškos daugeliu atvejų yra Vakarų ideologinės diversijos rezultatas.“⁴⁵ 1968 m. KGB parengė nemažai planų, kaip pagerinti kontržvalgybinį ir agentūrinį-analitinį darbą su išeiviais, o ypač – su buvusiais politiniais kaliniais, tremtiniais ir inteligentais. Nuo aštuntojo dešimtmečio KGB prieš juos pasitelkė ne tik tokias tradicines priemones kaip agentūrinis, operatyvinis darbas, bet ir naujas veiklos formas. LKP CK pirmasis sekretorius Antanas Sniečkus, dalyvaudamas KGB 1969 m. pasitarime, atkreipė dėmesį, kad „priešininkas pakeitė veiklos formas ir metodus ir dabar neveikia taip atvirai“⁴⁶. Tad ir KGB pasitelkė ne tokias akivaizdžias, o mažiau pastebimas psichologinio spaudimo, ideologinio ir propagandinio pobūdžio priemones ir agentūrą.

Didesnį KGB dėmesį ideologinei ir propagandinei veiklai rodo didesnis sovietinio saugumo įnašas į partijos ideologinį darbą, ypač į ideologinę indoktrinaciją, kultūros ir švietimo priežiūrą. Tai lėmė ir didesnį dėmesį psichologinėms priemonėms. KGB veiklos prioritetams didelį poveikį darė 1963 m. liepą įvykęs SSKP CK plenumas, kuriame buvo pažymėta, kad imperialistai daugiausia dėmesio skiria ideologinei diversijai, t. y. ideologiniam poveikiui žmonėms⁴⁷. Su šiuo reiškiniu buvo įpareigtos kovoti įvairios institucijos, tarp jų ir KGB. Parengtas išsamus 1963 m. SSKP CK plenumo nutarimus įgyvendinančių KGB priemonių planas. Jame ypatingas dėmesys skiriamas ideologinėms profilaktinėms ir auklėjamosioms priemonėms⁴⁸.

Septintajame dešimtmetyje sustiprėjus kultūrinio gyvenimo priežiūrai ir indoktrinacijai, ypač buvo domimasi Lietuvos kultūriniu gyvenimu, menininkų, mokslininkų

nuotaikomis ir veikla. Tai liudija ir 1963 m. LSSR KGB raštai, informuojantys LKP CK apie kūrybinės inteligentijos nuotaikas, taip pat priemonių, skirtų „apsaugoti“ inteligentiją ir jaunimą nuo neigiamos „buržuazinės ideologijos“ įtakos, planas⁴⁹. Todėl galima sutikti su istoriko Arūno Streikaus⁵⁰ žodžiais, kad kaip tik KGB, o ne Glavlitas šiuo laikotarpiu tampa svarbiausia ideologinės cenzūros institucija. Partijai pateikiamose KGB veiklos ataskaitose buvo aptariamos menininkų nuotaikos, apžvelgiami jų „nukrypimai“ nuo socialistinio realizmo metodo, t. y. ideologiškai žalingos tendencijos ar antisovietinės veiklos bruožai. Antai 1965 m. LSSR KGB informavo LKP CK apie Dailės institute veikiančią estetikos būrelį, kurio nariai aptaria Vakarų ir Lietuvos meninio gyvenimo aktualijas. Būrelyje aktyviausiai reiškęs Gytis Vaitkūnas, Tomas Venclova, Bronius Grušas. KGB pasiūlius, partiniai darbuotojai surengė pokalbius su G. Vaitkūnu ir B. Grušu⁵¹.

Šių procesų kontekste galima vertinti ir garsių rusų rašytojų Josifo Brodskio (1964 m.), Andrejaus Siniavskio ir Julijaus Danielio (1966 m.) teismus⁵². 1971 m. buvo apkaltintas antisovietine propaganda, suimtas ir įkalintas Jonas Laucė, romano „Negandų metai“ (pirmasis pavadinimas – „Žaizdre“) autorius. Tai, kad visiems šiems asmenims buvo iškeltos bylos, rodo ne tik griežtesnę represinę politiką, bet ir apskritai tendenciją griežčiau prižiūrėti inteligentus ir kultūros sektorių, nes atsisakymas kūryboje laikytis socialistinio realizmo dogmų neretai buvo prilyginamas antisovietinei veiklai.

Svarbiausi komunistinės indoktrinacijos bruožai šiuo laikotarpiu buvo „internacionalizmo“ ir „tarybinės liaudies“ propaganda. Šie procesai susiję su rusinimu. Siekiant unifikuoti sovietinę valstybę, prisidengiant „tarybinio“ piliečio, „tarybinės liaudies“ vardu, buvo vykdoma aktyvi kova su tautiškumo

apraiškomis. KGB savais metodais padėjo kurti vienalytę sovietinę visuomenę. Veikiant prieš „antisocialistinius elementus, mažinant jų antisocialistinį pobūdį kaip vieną iš brandaus socializmo kliūčių, vienas pagrindinių kovos būdų yra profilaktika“⁵³. Todėl kova su tautiškumu kaip kliūtis, trukdančios kurti sovietinę valstybę, apraiškomis, buvo vienas svarbiausių KGB uždavinių. „Nacionalizmas yra kliūtis komunistiniams visuomeniniams santykiams, trukdo tautoms suartėti, yra Vakarų kovos prieš SSRS įrankis, todėl KGB turi tobulinti savo metodus kovoje su nacionalistais atsižvelgdamas į naujas sąlygas ir klasių kovos tarptautinėje arenoje ypatumus.“⁵⁴ Įvairiose srityse buvo kovojama su buržuazine ideologija ir viena iš jos išraiškų nacionalizmu, nes, anot KGB, nacionalizmas yra viena iš imperializmo veiklos prieš socializmą priemonių⁵⁵. Tai leidžia teigti, kad visus SSRS viduje kilusius judėjimus, kurie ne visada buvo nukreipti prieš valdžią, sovietai laikė priešiškais, nes jie skleidė kitokias nei oficialioji valdžia vertybes. Jų atsiradimą, valdžios nuomone, paskatino išorės jėgos, o ne nulėmė vidaus politika.

KGB vykdytas kraštotyros organizacijų persekiojimas 1969–1973 m. taip pat vertintinas LSSR KGB kovos su lietuviškumu, tautiškumu kontekste. Už tautiškumo apraiškų persekiojimą atsakingo LSSR KGB padalinio vadovo Mečio Ščensnovičiaus 1970 m. pranešime pažymima, jog diskusijų, pažintiniais klubais norima prisidengti siekiant skleisti nesveikas pažiūras ir nuotaikas. Tvirtinama, kad į tokius klubus ateina susikompromitavę asmenys, ieškantys legalių būdų savo tikslams įgyvendinti⁵⁶. Šitaip siekiama pateisinti galimas represijas.

Manytina, kad per visą Sovietų Sąjungos gyvavimo laikotarpį išliko ir liaudies priešo koncepcija. Nors oficialiai jos buvo atsisakyta, iš tiesų keitėsi tik retorika ir vartojami terminai. Kad klasinio priešų termino atsi-

sakyta tik paviršutiniškai, rodo tam tikrų visuomenės grupių laikymas priešiškomis socialistinei santvarkai ir visuomenei ir siekis jas izoliuoti. Tuo buvo norima parodyti, kad visuomenė yra vieninga, o priešiškas grupes pavaizduoti kaip anachronizmą, kurio didžioji visuomenės dalis nepalaiko. „Išsivysčiusio socializmo, kuriam būdinga idėjinė ir politinė visuomenės vienybė, sąlygomis antitarybiniai elementai yra visiškai atskirti nuo visuomenės. Tai grupelė atskalūnų, slepiančių savo tikruosius tikslus. Jų veikla prieštarauja visuomenei būdingoms vertybėms, pažiūroms ir socialistiniam gyvenimo būdai.“⁵⁷ Taigi „liaudies priešus“ keičia „nepatikimi asmenys“, „socialiai pavojingi ar antivuomeniniai elementai“. Manytina, kad tokie terminai vartojami neatsitiktinai: norima režimui priešiškų asmenų veiklą pavaizduoti kaip nepolitinę ir nesuderinamą su sovietinės visuomenės poreikiais. LKP CK 1956 m. rašte SSKP CK tvirtinama, kad įtampą šalyje tais metais sukėlė ne tik užsienio radijo stotys, išeiviai iš Lietuvos, bet ir namo grįžę politiniai kaliniai, kurių dauguma – buvę nepriklausomos Lietuvos veikėjai. Dėl to buvo raginama taikyti priešiškiems elementams represines priemones⁵⁸. Tokia partijos pozicija lėmė nuolatinį KGB dėmesį šiai iš politinių kalinių ir tremtinių sudarytai visuomenės grupei. Antai buvo numatyti veiksmai, kurių turėjo būti imtasi prieš asmenis iš „socialiai pavojingos“ aplinkos, jei šalyje susiklostytų ypatingoji padėtis ar kiltų neramumų: jie turėjo būti suimti ir neribotam laikui uždaryti Kauno, Pravieniškių ir Alytaus tardymo izoliatoriuose⁵⁹.

Daug nerimo sovietų valdžiai kėlė disidentai, žmogaus teisių gynėjai, kurie, pasitelkę viešumą, perdavinėjo į Vakarus informaciją apie žmogaus teisių pažeidimus Sovietų Sąjungoje. Tai prieštaravo sovietų propagandos platinamai žiniai apie pagarbą

žmogaus teisėms sovietinėje sistemoje. Sovietų režimas, remdamasis ideologinėmis nuostatomis ir siekdamas politinių tikslų, norėjo sumenkinti, sukompromituoti, izoliuoti ir galiausiai sunaikinti kilusį žmogaus teisių ir laisvių judėjimą Sovietų Sąjungoje. Ne tik komunistų partijos vadovybės, bet ir KGB dokumentuose šis judėjimas apibūdinamas iš ideologinės diversijos, socializmo ir kapitalizmo priešpriešos, kišimosi į vidaus reikalus pozicijos ir laikomas grėsme sovietinei sistemai. Kitoks, t. y. prieštaraujantis oficialiajai partijos linijai, mąstymas Sovietų Sąjungoje buvo laikomas neigiamos Vakarų įtakos nulemtu „paklydimu“. Anot SSKP CK generalinio sekretoriaus L. Brežnevo⁶⁰, disidentai yra veikiantys prieš savo tėvynę imperializmo bendrininkai, sovietų priešai. Viename iš metodinių KGB leidinių disidentai traktuojami kaip grėsmė sistemai, vadina mi Vakarų agentais. J. Andropovas⁶¹ nurodo, kad disidentai šalyje neturi atramos, kad juos veikia Vakarai, jų spauda ir žvalgyba. Jo nuomone, tai politiškai pasiklydę, kažko išiešantys žmonės, o kai kada – tiesiog ligoniai⁶². O kadangi disidentai gyvuoja padedami užsienio specialiųjų tarnybų, tai ir kova su jais yra sudedamoji kovos su imperializmu dalis⁶³. Disidentus laikyti atskaliniais vertė ir propaguojama išsivysčiusio socializmo koncepcija, pasak kurios, visuomenei būdingas monolitiškumas. Antisocialistiniai elementai tėra izoliuota nuo visuomenės maža atsiskyrėlių grupelė⁶⁴. Taip tvirtinant, matyt, norėta parodyti, kad disidentai veikia ne prieš valstybę, o prieš visuomenę. Panašus rusų disidentų vertinimas išryškėja SSRS KGB rašte SSKP CK, kuriame Vladimiro Bukovskio ir kitų disidentų veikla vadinama antvisuomeniniais veiksmais⁶⁵, o Juriiaus Orlovo sukurta Helsinkio grupė – antvisuomeniniais elementais⁶⁶. Kadangi per atitinkamas visuomenės grupes į SSRS besiskverbianti Vakarų įtaka buvo laikoma

visuomenei žalingu socialistinės sistemos puolimu, tai atitinkamai komunistų partijos ir KGB kova su tais reiškiniiais buvo pateisinama kaip tos sistemos gynimas.

Psichiatrinę prievartą taip pat lėmė tendencingai neigiamas požiūris į disidentinį judėjimą ir išankstinis neigiamas atskirų visuomenės grupių vertinimas. Norint parodyti, kad SSRS nėra politinių kalinių, prieštaraujančių partijos politikai, buvo suformuluota idėja, kad nusikalstamo atskirų žmonių elgesio priežastis yra jų psichinis neįgalumas⁶⁷. Antai Algirdas Statkevičius, kuris užsiėmė antisovietine agitacija ir propaganda, buvo laikomas psichiškai nesveiku žmogumi⁶⁸. Siekdamas nustatyti, kodėl Algirdas Petrošius platino antisovietinius lapelius, LSSR KGB priėjo prie išvados, kad šis žmogus serga psichikos liga ir visuomenei pavojingos veiklos ėmėsi būdamas nepakaltinamas, t. y. lapelius pagamino ir platino paveiktas ligos⁶⁹. Čia taip pat neapsieita be „negatyvaus“ Vakarų kišimosi. 1982 m. LSSR KGB 5-osios tarnybos parengtoje instrukcijoje, nurodančioje, kaip kovoti su priešininko ideologine diversija, konstatuojama, kad užsienio emisarai naudoja psichikos ligonių paslaugomis. Pastarųjų veiksmai pavojingi visuomenei, todėl juos reikia gydyti, o tai jau yra psichiatrinės prievartos taikymas kitaminčiams⁷⁰.

Michailo Gorbačiovo pertvarkos laikotarpiu šalyje vykstant demokratizavimo procesams, į visuomenės pokyčius ir besikuriančius nepriklausomus visuomeninius judėjimus KGB ir toliau žvelgė priešiškai, o tokiuose judėjimuose dalyvaujančių asmenų veiklą prilygino ekstremistų, grasinančių politinei santvarkai, veiklai. Pertvarkos laikotarpiu iš KGB dokumentų neišnyksta „ideologinės kapitalizmo ir socializmo priešpriešos“, „klasių kovos“, pagrindžiančios kitaminčių persekiojimą, terminai. To meto KGB dokumentuose tvirtinama, jog

atsiradusiems neformaliems judėjimams vadovauja „priešiški socialistinei santvarkai elementai“⁷¹. KGB nuomone, pertvarkos laikotarpiu susikūrusios organizacijos ir judėjimai glaudžiai susiję su užsienio specialiosiomis tarnybomis ir išeivijos organizacijomis, o 1988 m. Lietuvoje prasidėję įvykiai – inspiruoti Vakarų⁷². Esą antisocialistiniai elementai, nenorėdami atskleisti tikrųjų tikslų, maskuoja savo kovą „žmogaus teisių gynimo“, „kovos už demokratiją“ terminais ir tvirtina kovojantys už visuomenės gerovę⁷³. Tai dar vienas antivakarietiško pavyzdys. Juo siekiama įteigti, kad Maskvos pertvarkos kryptį nepritariantys asmenys ir judėjimai susiję su Vakarais. KGB, kaip sovietinės santvarkos gynėjas, įpareigotas kovoti su jai kylančia grėsme.

Apibendrinant galima pasakyti, kad komunistinės ideologijos reikšmė KGB veiklai buvo itin svarbi ir po 1953 m. Nuo to priklausė neigiamas procesų ir atskirų visuomenės grupių vertinimas, išskirtinis KGB dėmesys joms ir įvairių persekiojimo priemonių taikymas. Naujos ideologinės koncepcijos lėmė antisovietinės veiklos depolitizavimo tendencijas, tokių psichologinio poveikio priemonių kaip profilaktika ir psichiatrinė prievarta taikymą, ryšių su Vakarais ribojimą, kontrolę ir panaudojimą savo agentūriniams ir propagandiniams tikslams.

Nuorodos

¹ V. Zubok, „The Soviet Union and Detente of the 1970s“, *Cold War History*, Vol. 8, No. 4 (November, 2008); J. Mitchel, „A New Brezhnev Doctrine“, *World Politics*, Vol. 30, No. 3 (Apr., 1978); D. Lane, *State and Politics in the USSR*, Oxford, 1985; M. B. Olcott, „Yuri Andropov and the National Question“, *Soviet Studies*, Vol. 37, No. 1 (Jan., 1985); *Изменения в полити-*

IŠVADOS

Po 1953 m. Sovietų Sąjungoje vyko politiniai, ekonominiai ir kultūriniai pokyčiai. Juos lėmė ideologinio lygmens transformacijos, nes komunistinė ideologija buvo svarbus sovietinės sistemos ir komunistų partijos vidaus ir užsienio politikos legitimacijos šaltinis. Ideologijos pokyčiai buvo ir reikšmingas represinės politikos pokyčių rodiklis. Kaip ir stalininiu laikotarpiu, ideologija pagrindė ir legitimavo kitaminčių persekiojimą, nulėmė atskirų metodų – profilaktikos, prievartinio gydymo – taikymą. Po 1953 m. kitaminčių represijas ir persekiojimą buvo siekiama pateisinti Vakarų, neva norinčių suformuoti opoziciją sovietų valdžiai šalies viduje, grėsme sovietinei sistemai. Profilaktikos ir kitų ideologinių priemonių taikymas rėmėsi ideologiniais teiginiais, kad šalyje sukurtas socializmas, išnyko klasių kova ir kuriama visaliaudinė valstybė, kurioje neva nėra konfliktuojančių pusių, o pasitaikančios antisovietinės apraiškos – tai tik neišprusimo, Vakarų melo, apgavysčių ar net psichinio neįgalumo rezultatas. Naujais ideologiniais „visaliaudinės valstybės“, „tarybinės liaudies“ terminais taip pat buvo norima pridengti kovą su lietuviškumu, tautiškumu apraiškomis. Todėl komunistinė indoktrinacija, kurią įgyvendinti padėjo ir KGB, tapo svarbiausia žmonių perauklėjimo, motyvavimo ir telkimo priemone. Tokia ideologinė koncepcija nulėmė KGB veiklos kryptis ir metodus.

ческой системе СССР после смерти Сталина, интерактивус [žiūrėta 2012 08 22], interneto prieiga <<http://protown.ru/information/hide/5988.html>>.

² N. Robinson, *Ideology and the Collapse of the Soviet System: a Critical History of Soviet Ideology Discourse*, Vermont, 1995; R. Pipes, *Communism: A History*, New York, 2001.

³ А. Паповян, „Участие Верховного суда СССР в выработке репрессивной политики

1957–1958 гг.“, *Корни травы*, interneto prieiga <www.memo.ru>; Н. Петров, „Специальные структуры КГБ по борьбе с инакомыслием в СССР 1954–1989 гг.“, *Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб*, 2007, т. 3; Н. Петров, *Первый председатель КГБ Иван Серов*, Москва, 2005; Ю. Стецовский, *История советских репрессий*, Москва, 1997, т. 1–2; А. И. Пожаров, „Хрущевская оттепель и КГБ“, *Труды Общества изучения истории отечественных спецслужб*, 2007, т. 3.

⁴ A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1999)*, Vilnius, 2002; To paties, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2004, Nr. 1(15); To paties, „Vakarų kultūrinės įtakos ribojimas Sovietų Lietuvoje 1965–1986 m.“, *ibid.*, 2008, Nr. 1(23).

⁵ V. Ivanauskas, *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988 m.)*, Vilnius, 2011.

⁶ N. Chruščiovas, *Marksizmas-leninizmas – mūsų vėliava, mūsų kovos ginklas. Kalba TSKP CK plenumo 1963 m. birželio 21 d.*, Vilnius, 1963; J. Andropovas, *Rinktinės kalbos ir straipsniai*, Vilnius, 1984.

⁷ *КГБ сборник*, Москва, 1954–1991; *Труды высшей школы КГБ*, Москва, 1954–1991.

⁸ *KGB slaptieji archyvai 1954–1991*, Vilnius, 2012.

⁹ D. Lane, *op. cit.*, p. 220.

¹⁰ N. Chruščiovas, *op. cit.*, p. 8.

¹¹ „Письмо ЦК КПСС к партийным организациям „Об усилении политической работы партийных организаций в массах и пресечении вылазок антисоветских, враждебных элементов“. Выписка из протокола № 66 заседания Президиума ЦК от 19 декабря 1956 г.“, *Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы*, sud. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачёв, Москва, 2003, т. 3, ч. 2, с. 208–214.

¹² *Lietuva 1940–1990 m.: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2007, p. 427.

¹³ А. Паповян, „Участие Верховного суда СССР в выработке репрессивной политики 1957–1958 гг.“, *Корни травы*, interneto prieiga <www.memo.ru>.

¹⁴ G. B. Smith, *Soviet Politics: Struggling with Changes*, New York, 1992, p. 80.

¹⁵ „Документ большой важности“, *КГБ сборник*, Москва, 1959, № 3, с. 29.

¹⁶ *Ibid.*, c. 31.

¹⁷ „Служение народу – высокое призвание советских писателей. Речь Н. С. Хрущева на III съезде писателей 22 мая 1959 года“, *Правда*, 2 мая 1959 г.

¹⁸ A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika Lietuvoje (1944–1990)*, p. 185–187.

¹⁹ G. B. Smith, *op. cit.*, p. 80.

²⁰ *Politinės minties enciklopedija*, Vilnius, 2005, p. 527.

²¹ R. Pipes, *op. cit.*, p. 80.

²² *Ibid.*

²³ „Sužlugo antiliaudinė avantiūra Budapešte“, *Tiesa*, 1956, spalio 26, p. 3.

²⁴ „Bonos ranka Vengrijoje“, *Tiesa*, 1956, lapkričio 16, p. 3.

²⁵ A. Streikus, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“, p. 49.

²⁶ *Изменения в политической системе СССР после смерти Сталина*, interaktyvus [žiūrėta 2012 06 15], interneto prieiga <<http://protown.ru/information/hide/5988.html>>.

²⁷ M. B. Olcott, *op. cit.*, p. 104.

²⁸ „Neišardoma partijos ir liaudies vienybė. Kalba, pasakyta 1975 m. birželio 9 d. susitikime su Novomoskovsko rinkiminės apygardos rinkėjais“, J. Andropovas, *op. cit.*, p. 131.

²⁹ G. B. Smith, *op. cit.*, p. 387.

³⁰ „Некоторые теоретические аспекты борьбы с идеологической диверсией империализма“, *Труды высшей школы КГБ*, 1976, Москва, № 11, с. 27–31.

³¹ J. Mitchel, *op. cit.*, p. 387.

³² „Ataka prieš socialistinius Čekoslovakijos pagrindus“, *Tiesa*, 1968, liepos 2, p. 3.

³³ V. Andriele, *Social History of Twentieth-Century Russia*, London, 1994, p. 248.

³⁴ A. Streikus, *Sovietų valdžios antibažnytinė politika*, p. 250.

³⁵ *Ibid.*, p. 275.

³⁶ *Ibid.*, p. 284.

³⁷ N. P. Deriabin, T. Bagley, *KGB: Masters of the Soviet Union*, London, 1990, p. 50–51.

³⁸ В. Н. Еремин, „Методологическое значение статьи Ю. В. Андропова „Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР“ для теории и практики советской контрразведки“, *Труды высшей школы КГБ*, Москва, 1983, № 30, с. 33.

³⁹ LSSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus pranešimas 1964 m. vasario 18 d. LSSR KGB padalinių vadovų pasitarime, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-41, ap. 1, b. 634, l. 101.

⁴⁰ SSRS KGB 5-osios valdybos viršininko F. Bobkovo 1964 m. sausio 11 d. pranešimo „Vakarų imperializmo ideologinė diversija prieš SSRS ir KGB kovos su ja priemonės“ tezės, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 325, l. 25.

⁴¹ LSSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus pranešimas 1964 m. vasario 18 d. LSSR KGB padalinių vadovų pasitarime, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 634, l. 102–103.

⁴² SSRS KGB 5-osios valdybos viršininko F. Bobkovo 1964 m. sausio 11 d. pranešimo „Vakarų imperializmo ideologinė diversija prieš SSRS ir KGB kovos su ja priemonės“ tezės, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 325, l. 29.

⁴³ LSSR KGB Alytaus miesto skyriaus viršininko A. Gurbininko 1983 m. sausio 25 d. raštas Alytaus miesto partijos sekretoriui S. Apanavičiui dėl ekstremistinių katalikų dvasininkų veiksmų faktų Alytaus mieste ir rajone 1982 m., *ibid.*, f. K-11, ap. 1, b. 226, l. 1.

⁴⁴ LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo plk. M. Ščensnovičiaus 1975 m. balandžio 24 d. pažyma dėl kontržvalgybinio darbo tarp grįžusių iš tremties antisovietinių organizacijų narių ir partizanų stiprinimo, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 439, l. 21.

⁴⁵ LSSR KGB operatyvinių padalinių darbuotojų 1969 m. vasario 14 d. pasitarime skaitytas pranešimas apie KGB kovos su ideologine diversija uždavinius įgyvendinant SSRS KGB kolegijos 1968 m. gruodžio 27 d. nutarimus, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 671, l. 119.

⁴⁶ LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1969 m. kovo 27 d. pranešimas KGB darbuotojų operatyviniame susirinkime, *ibid.*, l. 202.

⁴⁷ LSSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus 1964 m. vasario 18 d. pranešimas LSSR KGB padalinių vadovų pasitarime, *ibid.*, b. 634, l. 101.

⁴⁸ LSSR KGB priemonių, įgyvendinančių SSRS KGB kolegijos sprendimą „Dėl KGB dalyvavimo įgyvendinant SSKP CK 1963 m. liepos plenumo nutarimus“, planas, *ibid.*, f. K-1, ap. 10, b. 325, l. 177–192.

⁴⁹ LSSR KGB 1963 m. balandžio 3 d. raštas LKP CK dėl kūrybinės inteligentijos nuotaikų, *ibid.*, f. K-41, ap. 1, b. 627, l. 130–140; LSSR KGB 1963 m. liepos 3 d. pažyma LKP CK dėl buržuazinės ideologijos apraiškų respublikoje, *ibid.*, l. 231; LSSR KGB priemonių planas siekiant užkirsti kelią negatyviai buržuazinių nacionalistų įtakai jaunimui ir inteligentams, *ibid.*, b. 630, l. 1–10.

⁵⁰ A. Streikus, „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“, p. 49.

⁵¹ „LSSR KGB 1965 m. sausio 8 d. pažyma apie Vilniaus dailės institute veikusių neoficialų estetikos

būrelį“, *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje, 1940–1990: dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2005, p. 342–345.

⁵² Т. Горяева, *Политическая цензура в СССР 1917–1991 гг.*, Москва, 2009, с. 333.

⁵³ Н. Середюк, „К вопросу о профилактике негативных процессов в советском обществе“, *Труды высшей школы КГБ*, Москва, 1985, № 36, с. 211.

⁵⁴ В. Ф. Мацук, „Реализация ленинского принципа пролетарского интернационализма – необходимое условие укрепления и развития СССР“, *ibid.*, 1982, № 27, с. 54, 61.

⁵⁵ „Современные тенденции в идеологии буржуазного национализма и их идейно-политическое влияние на идеологическую диверсию с использованием национализма“, *ibid.*, 1985, № 30, с. 204.

⁵⁶ LSSR KGB 5-ojo skyriaus viršininko M. Ščensnovičiaus 1970 m. vasario 19 d. pranešimas LSSR KGB operatyvinių darbuotojų pasitarime, LYA, f. K-41, ap. 1, b. 798, l. 54.

⁵⁷ „Некоторые вопросы борьбы органов КГБ против враждебной деятельности антисоветских элементов в свете учения В. И. Ленина о защите социалистического отечества и обеспечении его безопасности“, *Труды высшей школы КГБ*, Москва, 1980, № 21, с. 9–10.

⁵⁸ LKP CK pirmojo sekretoriaus A. Sniečkaus 1956 m. gruodžio 6 d. raštas SSKP CK Prezidiumui dėl įvykių Lietuvoje, susijusių su įvykiais Lenkijoje ir Vengrijoje, LYA, f. 16895, ap. 2, b. 314, l. 11.

⁵⁹ LSSR KGB pirmininko gen. lt. J. Petkevičiaus ir LSSR vidaus reikalų ministro milicijos gen. mjr. S. Lisausko 1984 m. lapkričio 13 d. rekomendacijos dėl veiksmų plano „уּpatinguoju periodu“, *ibid.*, f. K-1, ap. 46, b. 2665, l. 7–8.

⁶⁰ „Диссиденты“, *Краткий политический словарь*, Москва, 1978, с. 108.

⁶¹ „Комунистinis įsitikinimas – didžioji naujo pasaulio kūrėjų jėga“. Pranešimas, skaitytas 1977 m. rugsėjo 9 d. iškilmingame susitikime Maskvoje, skirtame F. Dzeržinskio gimimo 100-osioms metinėms“, J. Andropovas, *op. cit.*, p. 117.

⁶² „Задачи оперативной деятельности органов безопасности, вытекающие из решений XXIV съезда КПСС“, *Деятельность органов безопасности на современном этапе*, Москва, 1980, с. 83.

⁶³ „Некоторые вопросы борьбы органов КГБ против враждебной деятельности антисоветских

элементов в свете учения В. И. Ленина о защите социалистического отечества и обеспечении его безопасности“, *Труды высшей школы КГБ*, Москва, 1980, № 21, с. 10.

⁶⁴ Ibid., c. 9.

⁶⁵ „SSRS KGB 1967 m. rugpjūčio 31 d. laiškas SSKP CK apie Vladimiro Bukovskio ir kitų suėmimą dėl politinių manifestacijų“, interaktyvus [žiūrėta 2012 09 10], interneto prieiga <<http://bukovsky-archives.net/pdfs/dis60/kgb67-5.pdf>>.

⁶⁶ „SSRS KGB 1977 m. sausio 5 d. raštas SSKP CK dėl vadinamosios žmogaus teisių gynimo komiteto grupės veiklos užkirtimo“, ibid.

⁶⁷ B. Kuklytė, „Disidentų kalinimas Sovietų Sąjungos psichiatrijos ligoninėse 1918–1988 m.“, *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 1(21), p. 34.

⁶⁸ LSSR KGB pirmininko J. Petkevičiaus 1980 m. balandžio 1 d. raštas LSSR AT Prezidiumo sekretoriui S. Naujaliui dėl A. Statkevičiaus pareiškimo LSSR AT Prezidiumo pirmininkui A. Barkauskui, LYA, f. K-1, ap. 8, b. 221, l. 144.

⁶⁹ LSSR KGB Tardymo skyriaus vyr. tardytojo kpt. A. Vilimo 1974 m. sausio 29 d. nutarimas skirti A. Petrošiui psichiatrinę ekspertizę, ibid., ap. 58, b. 47658/3, l. 215–216.

⁷⁰ LSSR KGB 5-osios tarnybos pranešimas „Kova su priešininko ideologine diversija – kiekvieno SSRS piliečio pareiga“, ibid., f. K-1, ap. 8, b. 247, l. 165.

⁷¹ LSSR KGB pirmininko E. Eismunto 1987 m. spalio 8 d. raštas LSSR KGB Druskininkų skyriaus viršininkui dėl kai kurių operatyvinės padėties ypatumų ir KGB uždavinių šiuolaikinėmis sąlygomis pagal penktąją liniją, ibid., f. K-11, ap. 1, b. 564, l. 41.

⁷² LSSR KGB pirmininko gen. mjr. E. Eismunto 1989 m. rugpjūčio 18 d. raštas SSRS KGB 5-osios valdybos viršininkui gen. mjr. E. Ivanovui dėl išeivijos vaidmens inspiruojant antvisuomeninę nacionalistinių elementų veiklą, ibid., f. K-35, ap. 2, b. 333, l. 226–227.

⁷³ „Некоторые социологические аспекты борьбы органов безопасности социалистических стран с подрывной деятельностью анти-социалистических элементов“, *Труды высшей школы*, Москва, 1985, № 36, с. 142.

Gauta 2013 02 25

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Kristina Burinskaitė

THE EFFECT OF CHANGES IN COMMUNIST IDEOLOGY AFTER 1953 ON REPRESSIVE POLICIES AND KGB OPERATIONS

Summary

Communist ideology and its changes after 1953 were an important indicator of internal developments in the Soviet Union and its repressive policies. The ideology legitimated persecution of dissenters and established the use of specific methods against them. The new ideological concepts concealed reprisals against resistance fighters, because anti-Soviet activities were criminalised or portrayed as acts of mentally ill people. Perhaps the most important concept of the Communist ideology having an effect on the repressive policies of the Soviet Union was the so-called Western ideological sabotage, which was

considered to be the source of all manifestations of anti-Soviet activity. All contacts with the West were therefore perceived as threatening to the socialist system and became a special focus for the KGB. Even the improved relations with the West did not prevent the continued offensive of propaganda, intelligence work, and disinformation against the West. The concept of “dictatorship of the proletariat” was replaced with the concept of the “all-people’s state”, which was concealed Russification leading to the destruction of national aspirations.